

BÁNYAI RÉKA – V. ECSEDY JUDIT

A Váradi Biblia címlapvariánsai*

A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban a 17. századi könyvek katalógusának készítése közben bukkantunk a *Váradi Biblia* mindeddig nem ismert nyomdai címlapvariánsaira. A könyvtár a műből hét példányt őriz, ebből négy címlaptalan, viszont mindhárom meglévő címlap más: egyik közülük az eredeti 1661-es, a másik kettő egymástól is, és az eredetitől is különbözik. E meglepő felfedezés után ellenőriztük az Országos Széchényi Könyvtár példányait is. Az itt levő öt példány mindegyikének megvan a címlevele, de ezek között is találtunk egy olyant, amelynek címlapja nem az eredeti nyomtatás. A 2002-ben megjelent hasonmás kiadást kézbe véve meg kellett állapítanunk, hogy annak címlapja egy újabb variáns.

Ezek után szükségesnek látszott további gyűjtemények további példányainak átnézése is, amelyet részben magunk, részben az egyes gyűjteményekben dolgozó kollégák végeztek el számunkra. A könyvnek a Régi Magyarországi Nyomtatványok szerint csupán közgyűjteményekben 88 nyilvántartott példánya van,¹ ezenkívül gyülekezetekben, magángyűjtőknél számos további darab fellelhető. A legtöbb magyarországi és erdélyi közgyűjteményben található kötet vizsgálatának² eredményeként most már a legnagyobb gyakorisággal előforduló, általánosan ismert címlap mellett további öt címlapvariánsról beszélhetünk.

Milyen ismérvek alapján állítható, hogy hatféle címlapvariánst ismerünk, vagyis az eredeti 1661-es nyomtatáshoz képest még öt változatot?

Megvizsgáltuk a címnek, Károli Gáspár nevének és az impressumnak a helyesírását, továbbá a betűket és a címlap díszítőelemeit. Magának a főcímnek

---

* Köszönöm a Teleki Téka Alapítványnak a kutatáshoz nyújtott anyagi segítségét. B. R. – Kutatásomat az Országos Széchényi Könyvtár kutatónappal támogatta. E. J.

¹ RMNy 2982. tétel, 356.

² Ahova személyesen nem jutottunk el, ott a régi könyves kollégák segítségét vettük igénybe, akik mindenkor készségesen álltak rendelkezésünkre fényképek, leírások és további adatok szolgáltatásával. Együttal további, a nemzeti bibliográfia által nem ismert példányok is látókörünkbe kerültek, hála az Erdély és Partium területén folyó régi könyves és levéltári munkáknak. Emellett Boér Hunornak (Székely Nemzeti Múzeum könyvtára, Sepsiszentgyörgy), Csáki Árpádnak (Kovácsna Megyei Művelődési Igazgatóság), Emödi Andrásnak (Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára, Nagyvárad) és Ósz Elődnek (Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár) köszönhetően számos gyülekezeti példány fényképét láttuk az Erdélyi és Királyhágómelléki Református Egyházkerületek területéről.

(SZENT BIBLIA) a betűi három címlapváltozaton azonosak, a három másikban hasonló méretűek, de mégsem ugyanazokkal a betűkkel nyomtatták őket. A bibliafordító neve az eredetin szereplő *Caroli Gaspar* névalakhoz képest szerepel még *Karoliként*, és van két olyan változat, ahol a *Gaspar* kezdőbetűje kalligrafikus *G* betűvel (hosszan lenyújtott szárral) van nyomtatva. Az impresszumban az eredeti *Colosvarat* helyett több változatban *Kolosvaratt* áll.

A Váradi Biblia példányainak sorsa

A következőkben megpróbáljuk áttekinteni, hogy mit tudunk a *Váradi Biblia* példányainak sorsáról attól kezdve, hogy – amint az impresszuma mondja – nyomtatása „el-végeztetett Colosvárat Szenci K. Abraham által MDCLXI.”?

1667. július 29-én vették fel a nyomdász hagyatéki leltárát Nagyszebenben. A halálakor raktáron lévő Bibliákat az összeírásnak az a része sorolja fel, amely nyomdai felszerelését is tartalmazza: *Inventarium instrumentorum tipographicarum et bibliorum Hungaricorum a pie defuncti Tipographo Dno Abrahamo Szenci relictorum fideliter confectum* cím alatt. Előbb a betűtípusokat veszik sora, majd az apróbb nyomdai eszközöket, a sajtókat, a sajtó alatt „félben maradtott könyveket”, és végül következnek a „Magyar Bibliák in folio Compactio nélkül czomokban mint egy balokban kötözve vadnak.” A felsorolt 41 kötésben összesen 566 Bibliát számolnak össze.³ Mint látjuk, ezek a Biblia-példányok bekötetlenek voltak, csomókból álló bálákban (kötésekben) álltak. A felsorolás módja elárulja, hogy az ívek össze vannak hordva, vagyis szükség esetén meg lehetett bontani egy általában 10–16 „egész” Bibliát tartalmazó „kötést”, és igény szerint be lehetett kötni a kívánt számú példányt. A leltár felvételekor, 1667-ben tehát még 566 bekötetlen példány állt raktáron.

Fontos számunkra még az alábbi megjegyzés is: „Az Apocriphusokban vagon nyomtatva tizenket arcus masfel ezer Exemplarnak kellett volna lenni, ha elkészülhetett volna. Defectus is vagyon nagy rakással. Vadnak azmint velü[n]k Kolosvaratt is bizonios szamu Magyar bibliak ugy mint az mellieket Barcsay Ákos Feiedelemtől Ali Passának az Tipographiaert es minden könyvekert adatot Ezer Tallerert Kemeny Janos Feiedelmnek kellett volt adni”⁴ Ebből megtudni azt, amit egyébként Tótfalusi Kis Miklós is említ, hogy a *Váradi Bibliát* Szenci Kertész 1 500 példányban nyomtatta – nyilván ugyanannyinak kellett (volna) készü-

³ V. ECSÉDY Judit, *Egy erdélyi könyvnyomtatóműhely 1667-ben, Szenci Kertész Ábrahám tipográfiaja hagyatéki leltára tükrében = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*, szerk. Deé Nagy Anikó, Sebestyén-Spielmann Mihály, Vakarcz Szilárd, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány–Mentor Kiadó, 2002, 394–395.

⁴ Ennek dátuma „anno 1667. die ult. Maij”, azaz május 31. V. ECSÉDY Judit, MONOK István, *Szenci Kertész Ábrahám hagyatéki leltára, 1667 = Uo.*, 378–379. A hagyatéki leltár újraközlése: *Erdélyi könyvesházak V. 1541–1782, Vegyes források*. S. a. r. Biró Gyöngyi, Monok István, Verók Attila, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, 2018, 12–19.

nie az éppen csak nyomtatni kezdett *Apokrifek*ből is. Másrészt arról is értesülünk, hogy a Bibliákból valamennyi Kolozsvárott is maradt, (hiszen a nyomtatást ott fejezte be Szenci Kertész), azok, amelyeket Kemény János fejedelemnek kellett (volna?) adni azért az ezer tallérért, amellyel az akkori fejedelem, Barcsay Ákos kiváltotta Ali Pasától a tipográfiát és a könyveket. Ez a megjegyzés arra az emlékezetes esetre utal, amikor Várad ostroma idején a Barcsay Ákos fejedelem és Ali pasa közötti megállapodás értelmében kimenekíthették az ostromlott várból a nyomdát és a félkész bibliákat. Barcsay Ákos utódja a fejedelemségben 1661. január 1-től Kemény János volt. Ismeretes Szalárdi János krónikájából, hogy a megszállt Váradról milyen nehézségek árán lehetett a kész, kinyomtatott íveket elszállítani Kolozsvárra, ahol Szenci Kertész a munkát folytatta és 1661-ben be is fejezte. Ugyanakkor az *Újtestamentum* addigra már készen volt, az még teljes egészében Váradon készült el, 1660-ban.

A könyvtörténet eddig is számontartotta, hogy a *Várad-i Bibliából* még 1665-ben is voltak raktáron példányok, mert ezekért a tiszántúli egyházkerület küldöttséget indított Erdélybe, sőt 1668-ban is hoztak belőlük Debrecenbe, amelyeket azután a debreceni tanácsban osztottak szét. Tótfalusi Kis Miklós említi, hogy a *Várad-i Biblia* példányait 10–12 forinton árulták, sőt még többet is adtak érte (bizonyára a bekötött példányokért).⁵

„Szenci Kertész Ábrahám Nagyszebenben bizonyos tekintetben elzártan élhetett természetes vásárló közegetől, a kálvinista magyar lakosságtól”, állapítja meg Monok István a nyomdász könyvkészletének elemzése kapcsán.⁶ Véleményünk szerint ez a helyzet magyarázza a Szebenben raktáron lévő Bibliák nagy számát is. Ugyanakkor látszik, hogy folyamatosan vásároltak is az egyházközségek példányokat. A fent említett, 1665. évi alkalommal, amikor a tiszántúliak jöttek bibliákért, feltételezzük, hogy még Szebenbe mentek, hiszen ez még Szenci Kertész életében történt, szebeni tartózkodása idején. A második alkalommal viszont, 1668-ban feltehetően már Kolozsvárról vitték Debrecenbe a könyveket, hiszen addigra Szenci Kertész egykori nyomdája Apafi rendeletéből Kolozsvárra került.

A címlapvariánsok – kísérlet nyomtatásuk időrendjének megállapítására

Ha a címlapváltozatok készítésének időpontját és sorrendjét szeretnénk megállapítani, ehhez elsődlegesen a variánsokon látható tipográfiai jellemzők segítenek, annak a nyomdai anyagnak meghatározása, amellyel a címlapot nyomtatták. Ugyancsak nyomra vezethetnek a másodlagos jellemzők: a kézírásos possessor-bejegyzések, a korabeli kötések, a papírok vízjele és esetleg az egyes példányok története.

⁵ CSERNÁK Béla, *A református egyház Nagyváradon 1557–1660*, Oradea–Nagyvárad, 1934, 242–243.

⁶ MONOK István, *Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor = Emlékkönyv a Teleki Téka...*, 367.

A variánsokat A betűtől F-ig jelöltük, de betűrendjük nem fejezi ki elkészültük időrendjét, hiszen azt az első kézbevételnél még nem tudtuk megállapítani.

Szükségképpen és értelemszerűen a ma ismert hat variáns közül az egyik az eredeti nyomtatás, és az öt másik később készült, de mindegyik eltérő időpontban. Minden variáns azt mutatja, hogy megvolt a szándék, hogy a pótolta, utólagos címlapok olyanok legyenek, mint az eredeti nyomtatás volt, vagyis minden esetben egy eredeti címlapú példány is volt a nyomdász kezében. Az utólag készített címlapok nem készülhettek akárhol, hanem csak ott, ahol a váradi nyomda tipográfiai anyaga teljes egészében, később pedig legalább részleteiben megvolt, azaz – ismerve a Szenci Kertész Ábrahám által kezelt váradi református egyház nyomdájának viszontagságos sorsát – vagy Szebenben, vagy Kolozsvárott készültek.

Itt röviden vázolnunk kell a váradi nyomda utóéletét. A sajtó alatt lévő, illetve már elkészült bibliák sorsáról, a Várból való kimenekítésükről már volt szó. A tipográfia útja nagyjából egybeesett a Bibliák útjával, azaz a nyomda Szenci Kertésszel az élen előbb 1661-ben Kolozsvárott dolgozott, majd 1662 folyamán átköltözött Szebenbe, ahol könyvek sorát adta ki egészen 1667-ig, a szinte változatlan nyomdakészlettel. Szenci Kertész itt halt meg, hagyatékát 1667 május–július között vették leltárba. Munkáját és a nyomda vezetését a rangidős Udvarhelyi Mihály vette át, vagyis az 1667 során megjelent könyvek egy része már az ő idejében készült.

Amikor Apafi Mihály fejedelem az egykori váradi nyomdát Kolozsvárra rendelte (az ugyancsak Szebenbe menekült gyulafehérvári fejedelmi nyomdával majdnem egy időben), a Kolozsvárott egyesített nyomda vezetésével a fejedelem nem Udvarhelyi Mihályt, hanem Veresegyházi Szentyel Mihályt bízta meg. A teljes, egykori váradi nyomda Kolozsvárra került, és 1668-tól kezdve – a gyulafehérvári felszereléssel együtt – mintegy fejedelmi nyomdaként működött a református egyházközség birtokában, bár tulajdonjoga a kolozsvár–nagyenyedi kollégiumot illette. Bár a két különféle eredetű (váradi és gyulafehérvári) nyomdafelszerelést igyekeztek külön tartani, a keveredés jelei már az 1669-es nyomtatványokon megmutatkoznak. Újabb változás a tipográfiai anyagban akkor történt, amikor Tótfalusi Kis Miklós 1693-ban munkába állt. Ő saját metszésű betűi mellett az elődöktől örökölt, főleg nagyobb fokozatú és kiemelő betűket továbbra is használta, és könyvei díszítésére kizárólag az elődöktől örökölt nyomdai cifrákat, iniciálékat, fametszeteket alkalmazta. Tótfalusi betűhagyatéka olyan alapvető változást hozott a későbbi kolozsvári nyomdák felszerelésében, amely hosszú évtizedekre meghatározta az itt készült kiadványokat, akár a református egyház tipográfiáját (az ún. országos nyomdát), akár a később életre hívott református kollégiumi nyomdát nézzük. Ennek oka, hogy Tótfalusi matricái halála után is a nyomdászok rendelkezésére álltak, és azokból több alkalommal is új nyomdabetűket öntöttek.

E kitekintés után még az alábbi megállapításokat tehetjük a *Váradi Biblia* címlapváltozatairól: míg a *Váradi Biblia* főcímlapjának hat variánsa van, addig az *Újtestamentum* címlapjának nincs változata. Minden megvizsgált kötetben változatlan a tipográfustól, Szenci Kertész Ábrahámtól származó ajánlás, amely

a főcímlapot követi. Továbbá a címlapvariánsokban kisebb helyesírásbeli eltérések vannak (az eredeti címlaphoz és egymáshoz képest is). Minden variánst ugyanaz a nagyméretű fametszet, a koszorús, hattyús iktári Bethlen-címer díszít; a díszes keretet alkotó nyomdai cifrák (körzetek) és ezek elrendezése ugyan váltakozik, de minden variánsban csak olyan cifra-elemek fordulnak elő, amelyek már Szenci Kertész felszerelésében (pontosabban 1661-ben) is megvoltak – és megvoltak később, a kolozsvári korszakban is. Ugyanez nem mondható el a variánsok betűiről, egyes variánsokon olyan betűsorok szerepelnek, amelyek Szenci Kertész felszerelésében nem voltak meg, abban az időben (1661) még nem léteztek.

A *Váradai Biblia* címlapjának jellegzetes eleme a nagyméretű, koszorús, hattyúkat ábrázoló iktári Bethlen-címer. Ennek a fametszetnek sorsával kissé részletesebben foglalkozunk. Minthogy mindegyik változaton szerepel, nyilvánvalóan megvolt – Szenci Kertész felszerelésének többi darabjával együtt – Kolozsvárott is. Ugyanakkor, mivel változatlan formában látható mindegyik utólag nyomtatott címlapon, ezért az egyes címlapváltozatok datálásában nincs segítségünkre. Az a nyomda, amelynek Tótfalusi a vezetője volt, a 18. század folyamán is tovább működött, a század derekán azonban létrejött a református kollégiumi nyomda is, amely ugyancsak a Tótfalusitól származó betűkkel dolgozott. Volt tehát néhány évtized, amikor két református nyomda működött Kolozsvárott.

Valószínű, hogy a fametszetű könyvdíszek – mint a hattyús címer is – a református egyház (konzisztórium) nyomdájában maradtak, és egy darabig nem kerültek át az 1755-től folyamatosan működő kollégiumi nyomdába. Ez utóbbi díszanyaga jóval változatosabb, jobban követi az újabb könyvdíszítési stílusokat, és ismeretes, hogy több itt dolgozó fametsző is gyarapította saját munkáival a kollégiumi nyomda felszerelését. A református egyházi nyomda 18. századi kiadványainak díszítésénél, mai ismereteink szerint, egyszer sem használták fel ezt a metszetet. Nagy mérete miatt akármilyen kiadvány díszítésére nem is volt alkalmas. Feltételezzük tehát, hogy a hattyús címer is a református egyház nyomdájában volt mindvégig – 1784-ig Pataki József gondviselésében – és csak amikor ennek halála után mintegy gazdátlanná vált az egykori műhely, akkor került a maradék felszerelés a lényegesen produktívabb és jobban felszerelt kollégiumhoz. Itt tűnt fel újra egy alkalommal a hattyús dísz, 1793-ban: iktári Bethlen Sámuel és bethleni Bethlen Borbála esküvőjére *Mosolygó tavasz elein* címmel verses köszöntőt írt „e díszes úri párnak egy alázatos Tisztelője”, és kinyomtatatta a kolozsvári református kollégium nyomdájában.⁷ A fólió méretű díszes kiadvány címlapjának hátán egyrészt a koszorúval körülvevett hattyús iktári Bethlen-címer, másrészt a koronás-kígyós bethleni Bethlen-címer látható. Majd megtaláljuk a fametszet lenyomatát a kollégiumi nyomda 1805-ös leltárában más, Szenci Kertész Ábrahámától származó fametszetű díszek, öntvények lenyomatával együtt.⁸

⁷ A vizsgált példány a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban R 119.643 jelzet alatt lelhető fel, vagyis az egykori kolozsvári református kollégium könyveivel került a gyűjteménybe.

⁸ Kolozsvári Állami Levéltár: *A' Kolozsvári Nemes Reform, Kollégium' Typographyája' Inventariuma, 1805*. Fol. 55., XIII. jelű dísz lenyomata.

Vagyis a nagyméretű, hattyús iktári Bethlen-címer első, 1661-es megjelenése után még csaknem 150 évig nyomon követhető.

Ezek után rátérünk az egyes címlapváltozatok leírására, jelöljük a nyomtatásban használt nagybetűket és a kurziválást. Az egyes változatok a cím és az impresszum helyesírása alapján megkülönböztethetők.

1. „A” címlapváltozat, az eredeti, 1661-ben Kolozsvárott nyomtatott címlap:

SZENT BIBLIA, AZ AZ: ISTENNEK O ES UJ TESTAMENTOMABAN FOGLALTATOTT egész Szent IRÁS. *MAGYAR nyelvre fordított* CAROLI GASPÁR által. MOSTAN PEDIG UJOBAN EZ ÖREG formában némely nehezebb, és homályosabb fordítású Sz. Írásbéli Locusoknak értelmes magyarázattal, az Istennek a' Magyar nemzetben lévő Anyaszentegyházának hathatós épületére kibocsáttatott.

VARADON, Kezdettetett nyomtatása a' veszedelem előtt: és el-végeztetett COLOSVARAT, SZENCI K. ABRAHAM által *M. DC. LXI.*

Ez az eredeti nyomtatás. Ezt bizonyítja, hogy tipográfiai jellemzői azonosak a Szenci Kertész Ábrahám által Kolozsvárott 1661-ben (és Váradon 1660-ig) használt nyomdai anyaggal. Erre vallanak a betűk és a díszítőelemek is: a keret alkotó nyomdai cifrák és az iktári Bethlen-család fametszetű hattyús címere is. Másik jellemzője, hogy a nyomdász saját nevét *Szenci* alakban írja, ahogyan azt váradi és később szebeni kiadványaiban is szinte kivétel nélkül tette. A fennmaradt példányok legnagyobb része ebből az eredeti változathoz való.⁹ Az RMNY 1982 címlapfotója nem az A, hanem a D változathoz készült, minthogy csak később figyeltünk fel a különbözőségekre.

2. „B” címlapváltozat

SZENT BIBLIA, AZ-AZ: ISTENNEK O ES UJ TESTAMENTOMABAN FOGLALTATOTT EGESZ SZENT IRÁS. *MAGYAR nyelvre fordított* KAROLI GASPÁR által. Mostan

⁹ Ilyen az Országos Széchényi Könyvtár RMK I. 970 /1., 2., 4. és 5. példánya; a Teleki-Bolyai Könyvtár BF-1599 jelzetű (eredetileg a második gyulafehérvári kollégium, majd a marosvásárhelyi református kollégium) példánya, ahol a sérült helyeken tollal egészítették ki a keret alkotó nyomdai cifrákat. Továbbá: Szeben, Brukenthal; Debrecen, Református Kollégium Nagykönyvtárának egyik példánya; Debreceni Egyetemi Könyvtár két példánya; Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár; Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Könyvtárának mindhárom példánya; Sárospatak, Református Kollégium Nagykönyvtárának két példánya; Evangélikus Országos Könyvtár két példánya; Miskolc, II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár; Kecskemét, Református Gyülekezet Könyvtárában egy teljes és egy sérült címlapú példány; Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának mind a négy példánya; Ráday Gyűjtemény mindkét címlapos példánya; Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár öt példányából három; Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár nyolc példányából négy; Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum; Gyulafehérvár, Batthyaneum; Székesfehérvár, Püspöki Könyvtár – Ezt közölte Szántó Tibor *A szép magyar könyv* c. munkájában (Budapest 1974).

pedig újobban ez öreg formában némely nehezebb, és homályosabb fordítású Szent Írásbéli *Locus*oknak értelmes magyarázatival, az Istennek a Magyar Nemzetben lévő Anyaszentegyházának hathatós épülésére ki-botsáttatott.

VÁRADON, Kezdettetett nyomtatása a veszedelem előtt: el-végeztetett KOLOSVARATT, SZENTZI K. ÁBRAHÁM által *M. DC. LXI.*

Ennek a változatnak legfőbb jellemzője, hogy megjelennek benne Tótfalusi Kis Miklós saját készítésű betűi. Tótfalusi saját metszésű betűinek egyik jellegzetessége az azonos betűtetre öntött *sz* betű, amely itt több szóban is megjelenik. Címlapkerete pontosan követi elemeiben és elrendezésében is az eredetit. Helyesírása azonos a Tótfalusi által gyakorolt és megfogalmazott elvekkkel.¹⁰ Szenci Kertész nevét *Szentzi* formában írja az impresszumban, és ugyanígy használta *Mentségében* is, nyolc alkalomból hétben.¹¹ Az eredetiben szereplő helymegjelölést az impresszumban *Colosvarat* helyett *Kolosváratt* formában látni (úgy, ahogyan egyéb nyomtatványain is). Mindezek alapján nagyon valószínű, hogy ez a címlapvariáns Tótfalusi nyomtatványa és kolozsvári működése alapján 1693 és 1703 közé datálható.

Ebből a változathoz három példányt ismerünk. Ilyen az Országos Széchényi Könyvtár RMK I. 970/3. példánya.¹² Kötése díszes, aranyozott, erdélyi barokk kötés, amely 1720 körül készülhetett, kolozsvári munka.¹³ Feltételezésünk szerint a kötés mintegy húsz évvel későbbi, mint a címlap nyomtatása. A másik példány a kolozsvári Akadémiai Könyvtár R 556. jelzetű példánya (amely a kolozsvári református kollégium gyűjteményével került a kolozsvári Akadémiai Könyvtárba).¹⁴ A harmadik a prágai Národní knihovna¹⁵ Bibliája, amely a fent említett kettőtől abban különbözik, hogy a főcímlapra is és az Újtestamentum

¹⁰ L. *Apologia Bibliorum*. – *A magyar helyesírásért, Szemelvények az Apologia Bibliorumból, 1697.* [Vál. Tordai Zádor, ford. Kis Géza] = *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1974, 122–146.

¹¹ *tz*-vel az *Apologia Bibliorum* az A2a, aC2b, C5b, E8b (4x) lapokon, *cz*-vel egyszer, a D2b lapon.

¹² Gróf Teleki Domokos (1880–1955), geryeszegi földbirtokos tulajdonából került az OSZK-ba 1941-ben.

¹³ A kötés analógiája a Kolozsvár-Belvárosi Református Egyházközség által ma is őrzött *Váradai Bibliáé*, melyet felirata szerint Bánffy György 1722-ben adományozott az eklézsiának (ennek címlapja azonban az eredeti, A-variáns). Mindkét kötésre lásd: ROMHÁNYI Károly, *A magyar könyvkötés művészete a XVIII–XIX. században, 47 képpel*, Bp., 1937, 173–175. – Itt köszönjük meg Rozsondai Marianne szakszerű segítségét, melyet ennél és a többi kötés vizsgálatánál is igénybe bevettünk.

¹⁴ Előző tulajdonosai: *Antonius B. Martinus Györffi*; *Ill. Coll. Ref. Claud.*; *A Kolozsvári Ref. Kollégiumi könyvtára* (pecsét). A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban lévő példányokra lásd *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményének katalógusa*, Szerk., bevezető tanulmányokat írta Sipos Gábor, a katalógust összeáll. Kovács Mária et al., Kolozsvár, Scientia Kiadó–Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 2004.

¹⁵ 66 A 36 jelzeten. Széll Farkas tulajdonából. Kötése vaknyomásos bőrkötés, 1720 és 1730

címlapjára is, a címer köré négy nagybetűt nyomtattak: *V: G: és Cs: B:* betűket. A betűket, amelyek kissé ferdén helyezkednek el, bizonyára utólag nyomtatták rá a két címlapra, és az egykori (ismeretlen) tulajdonosok névbetűi lehetnek.

3. „C” címlapváltozat:

SZENT BIBLIA, AZ-AZ: ISTENNEK O ES UJ TESTAMENTOMABAN FOGLALTATOTT EGESZ SZENT IRAS. *MAGYAR Nyelvre fordítottatott CAROLI GASPAR által.* MOSTAN PEDIG UJABBAN EZ ÖREG formában, némelly nehezebb és homályosabb fordítású Sz. Írásbéli *Locus*oknak értelmes magyarázattal, az Istennek a' Magyar Nemzetben lévő Anyaszentegyházának hathatós épülésére ki-botsáttatott.

VÁRADON Kezdettetett nyomtatása a' veszedelem előtt: és el-végeztetett KOLOSVÁRATT, SZENCI K. ÁBRAHÁM által. *M. DC. LXI.*

A *Caroli Gaspar* nevében szereplő *G* betűje kalligrafikus nagy *G*.

Ezen a címlapvariáns on is szerepelnek Tótfalusi Kis Miklós jellegzetes betűtípusai, a cím helyesírása azonban nem azonos az általunk Tótfalusinak tulajdonított *B*-variáns helyesírásával, hanem inkább az eredeti, *A* változatot követi. Az eredeti változatot követi a nyomdász nevének írásában is: *Szenci K. Ábrahám* formában. Tótfalusi betűin kívül azonban más, régebbi betűk is előfordulnak a címlapon, amelyek jellemzően a kolozsvári református egyház nyomdájában 1735–1736-ban voltak használatban.¹⁶ Az utólagos címlap nyomtatását tehát az 1735–1736. évekre tehetjük. A nyomdai cífrákból álló díszes keret eltér az eredetitől, néhány más motívum is van benne, de ezek is egyaránt megtalálhatók Szenci Kertész Ábrahám egykori nyomdájában, és a 18. század folyamán a református egyház nyomdájában.

Lelőhelye a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár Thf–3 jelzetű példánya, gróf Teleki Sámuelné Bethlen Zsuzsanna könyvtárából. A restaurált címlapon, a címlapkeret alatt tulajdonosi bejegyzés: „G. Rhédei Susánna.”¹⁷ Kötése 18. századi bőrkötés, rajta aranyozva az 1764-es évszám. Tehát a kötés dátuma nem datálja az utólag nyomtatott címlevelet, mert a kötés mintegy 30 évvel későbbi. Ebből a változathoz ez az egyetlen példány ismert.

---

közötti időből, későbbi veretekkel (Rozsondai Marianne megállapítása). A Biblia előzéklapjain számos bejegyzés van, a legkorábbi, tulajdonosra utaló bejegyzés 1740-ből való.

¹⁶ A legnagyobb fokozatú szövegbetű, amelyből itt a cím 5 sorát szedték, nem Tótfalusi metszése, nem is gyulafehérvári vagy váradi eredetű. Korábban nem fordul elő. Viszont a K 144-es Szenci-féle kurzív később nem fordul elő, jellegzetes a távol, majdnem a betű előtt álló ékezet az *á* betűben. Továbbá csak egy 1736-os halotti orációban fordul elő a *Biblia* szó nagy, 18 mm-es *B* betűje.

¹⁷ Wesselényi Ferencné Rhédei Zsuzsanna 1716–1771, Bethlen Zsuzsanna nagyanyja.

4. „D” címlapváltozat:

SZENT BIBLIA, AZ AZ: ISTENNEK O ES UJTESTAMENTOMABAN FOGLALTATOTT egész Szent Írás. *MAGYAR nyelvre fordítottatott CAROLI GASPAR által.* MOSTAN PEDIG UJIOBBAN EZ ÖREG formában némelly nehezebb, és homályosabb fordításu Sz. Írásbéli *Locus*oknak értelmes magyarázatival, az Istennek a’ Magyar nemzetben lévő Anyaszentegyházának hathatós épülésére kibócsáttatott.

VARADON, Kezdettetett nyomtatása a’ veszedelem előtt: és el-végeztetett COLOSVARAT, SZENCZI K. ABRAHAM által. *M. DC. LXI.*

A *Caroli Gaspar* nevében kalligrafikus nagy *G*.

A D-címlapvariáns jellemzője, hogy még nem fordulnak elő benne Tótfalusi Kis Miklós betűi, vagyis teljes egészében Szenci Kertész Ábrahám eredeti felszerelését tükrözi. Szedése és részben helyesírása azonban különbözik az eredeti, A-változattól. Más formában szerepel a nyomdász neve, itt *Szenczi* formában, ami arra utal, hogy nem a saját nyomtatása, minthogy ő nem ilyen helyesírással írta nevét. Feltételezzük, hogy valamivel Szenci Kertész halála után, de még Szembenben nyomtatta utóda, Udvarhelyi Mihály.

Ebből a változathoz két példányt ismerünk, a Nagyvárad-Újvárosi Református Gyülekezet példányát és a Debreceni Református Kollégiumi Nagykönyvtár RMK 233c jelzetű példányát.¹⁸ Megjegyzendő, hogy a Nagyvárad-Újvárosi példányról készült a 2002-ben megjelent hasonmás-kiadás,¹⁹ de minthogy annak címlap-kerete alul kissé sérült, a hasonmásban kiegészítették más példányok nyomdai cifra-keretével, amely így ép, egységes képet mutat.

5. „E” címlapváltozat, ezen belül E1 és E2 változat:

SZENT BIBLIA, AZ AZ: ISTENNEK O ES UJ TESTAMENTOMABAN FOGLALTATOTT egész Szent ÍRAS. *MAGYAR nyelvre fordítottatott CAROLI GASPAR által.* MOSTAN PEDIG UJIOBBAN EZ ÖREG formában némely nehezebb, és homályosabb fordításu Sz. Írásbéli *Locus*oknak értelmes magyarázatival, az Istennek a’ Magyar nemzetben lévő Anyaszentegyházának hathatós épülésére kibotsáttatott.

VÁRADON, Kezdettetett nyomtatattása a’ veszedelem előtt: és el-végezte-tett COLOSVARAT, SZENCZI K. ÁBRAHÁM által. *M. DC. LXI.*

¹⁸ 1767 óta a könyvtár tulajdonában.

¹⁹ *Szent Biblia, az az Istennek O és Uj Testamentoma... fordítottatott Caroli Gaspar által*, Hasonmás kiadás, A kísérőtanulmányokat írta Petrőczy Éva, Szabó András, a szöveget gondozta Kőszeghy Péter, Bp., Balassi, MTA Irodtud. Int., OSZK, 2002 (Bibliotheca Hungarica antiqua, 36).

A címlapváltozaton Tótfalusi betűi láthatók, tehát 1693 után kellett készülnie. Helyesírása azonban nem azonos a Tótfalusi által követett helyesírással. A Teleki–Bolyai Könyvtárban Tf–4 b jelzettel, Teleki Sámuel és Bethlen Zsuzsanna gyűjteményéből való példányban *G. Bethlen Susanna* tulajdonosi bejegyzése olvasható. Az előzéklapokon a vízjel a kígyós bethleni Bethlen-címer, a kötet végén lévő két előzéklevelel szintén, egyiken viszont a *GBK* monogramú vízjel. A címlapváltozat datálása a vízjelek alapján volt lehetséges. A hévízi (oltbogáti) papírmalmot Teleki Józsefné Bethlen Kata 1743-ban létesítette, és 1833-ig működött. Vízjele a család címere volt. Valószínűleg közelebről datálja a *GBK* monogram, amelyet viszont a papírmalom 1755-ben használt.²⁰ Ez a címlapváltozat tehát 1755 körül készülhetett. Meglehet, hogy ez a példány, illetve ez a címlap-utánnymás összefüggésbe hozható a könyvgyűjtő Bethlen Katával (1700–1759).

Ennek a példánynak jellegzetessége, – ezért E1 változatnak nevezzük – hogy a 466. lapon van egy „Psalmusoc” sor, amely egyetlen más változat más példányában sem szerepel.

A másik, E2-ként megkülönböztetett változatban ilyen sor nincs, a címlapváltozatok viszont azonosak. Ilyen példány a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban került elő C 120 jelzettel, eredetileg a kolozsvári római katolikus gimnázium (Lyceum-könyvtár) tulajdonából.²¹

6. „F” címlapváltozat:

SZENT BIBLIA AZ AZ ISTENNEK O ES UJ TESTAMENTOMABAN FOGLALTATOTT egész Szent Iras. *MAGYAR nyelvre fordittatott CAROLI GASPAR által*. MOSTAN PEDIG UJOBBAN EZ ÖREG formában némely nehezebb, és homályosabb fordításu Sz. Írásbéli *Locus*oknak értelmes magyarázatival, az Istennek a’ Magyar nemzetben lévő Anyaszentegyházának hathatós épülésére kibocsátattott.

VARADON, Kezdettetett nyomtatása a’ veszedelem előtt és el-végeztetett COLOSVARAT, SZENCI K. ABRAHAM által. *M. DC. LXI.*

Az F-címlapvariáns jellemzője, hogy még nem fordulnak elő benne Tótfalusi Kis Miklós betűi, vagyis teljes egészében Szenci Kertész Ábrahám eredeti felszerelését tükrözi. Ennek a szedése és helyesírása áll legközelebb az eredetihez, a nyom-

²⁰ BOGDÁN István, *A magyar papíripar története, 1530–1900*, Bp., Akadémiai, 1963. (A magyar könyv) 77, 178–179, az itt megjelenő keskenyebb, hosszúkás kígyós címerrel szélesebb változatot közli. Itt köszönjük meg Pelbárt Jenőnek a Telekiek papírmalmaival kapcsolatban nyújtott értékes segítségét.

²¹ A címlapon szereplő bejegyzés szerint (*Bibliotheca Sch. Piar. Claudiopol.*) az iskola piarista korszakában már itt volt. Barna, préselt, aranyozott bőrkötésben, aranyozott metszéssel, elől-hátul *Jesus* feliratos középminával, *Sz. P. M. 1796* feliratú supralibrossal. Az Újtestamentum címlapján: *Szentkirály Agh Balás 1692.*

dász neve is abban a formában fordul elő, ahogy maga Szenci Kertész használta. Valószínűleg még ő maga nyomtatta utólag, szebeni évei alatt, 1665 körül.

Ma három példányban ismerjük: ilyen a zilahi református gyülekezet, a Nagybánya-Óvárosi gyülekezet és a nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár példánya.²²

Összegezve: 5 variáns címlapot ismerünk 11 példányból – az eredeti címlapon kívül.

A variáns-címlapok csoportjai

A felhasznált betűk alapján első megközelítésre a hat variáns alapvetően két csoportra oszlik:

Az egyik csoporthoz tartozó variáncímlapokon (A, D, F) csak olyan betűk fordulnak elő, amelyek megvoltak 1661-ben és megvoltak a továbbiakban is, előbb 1667-ig Szebenben, majd ezt követően, ahogy a nyomdát Apafi fejedelem Kolozsvárra átvitette, ott is. (Ilyen az F variáns.) Közülük az A-t tekintjük az eredeti nyomtatásnak, az F változat van ehhez időben legközelebb, valószínűleg még Szenci Kertész által készítve – névalakja ugyanis azonos azzal, ahogyan a váradai mester írta saját nevét. Ilyen a hat variáns között (az eredeti nyomáson kívül) csak ebben, az F variánsban található. Valamivel később készülhetett a D változat, feltehetően még szintén Szebenben. Azért tartjuk Szebent valószínűnek, mert az 1668-tól Kolozsvárra költöztetett nyomda anyaga szinte azonnal keveredni kezdett az ugyancsak odaszállított gyulafehérvári fejedelmi nyomda anyagával.

Ennek a háromnak a nyomtatási sorrendje jelenleg nagyjából így állítható fel:

A-változat: 1661, Kolozsvár

F-változat: 1665? Szeben

D-változat: 1667? Szeben vagy 1668, Kolozsvár

A másik csoportba (B, C, E) azok a címlapok tartoznak, amelyekben már jelen vannak Tótfalusi Kis Miklós jellegzetes metszésű betű is, vagyis 1693 után kellett készülniük. A datálást megnehezíti, hogy nyomdászunk betűi még vagy száz évig, egészen a 19. század első évtizedeiig használatban voltak Kolozsvárott; egy esetben azonban a papír vízjele is segítségünkre volt. Mindezek alapján e három címlapváltozat időrendje meggyőződésünk szerint így alakult:

B-változat: 1700 körül, Kolozsvár

C-változat: 1735/1736, Kolozsvár

E-változat: 1755 körül, Kolozsvár

²² Ez utóbbi Hung. 2 jelzeten, tulajdonosai: Magyar F. Istváné ab anno D(omini) 1727; Groff Teleki Lajos Ur; A N. ENYEDI REF. TANODA KÖNYVTÁRA (pecsét); BETHLEN-FŐISKOLA könyvtára (pecsét).

Témánkkal kapcsolatban két alapvető kérdés merül fel: hogyan lehet, hogy ennyi címlapváltozat készült a *Váradai Bibliához*, és vajon hány példányban készülhettek ezek a pótlólagos címlapok? Jelenleg tizenegy, az eredetitől különböző címlapot ismerünk, öt változatban.

Az egyik ok valószínűleg az volt, hogy a többszöri költözés, szállítás során a bekötetlen bibliáknak elsősorban a címlapja károsodott. Több adat bizonyítja, hogy hosszú ideig voltak raktáron példányok, és az egyházak Erdélybe jöttek a példányokért. Talán ilyen alkalmakkal készítették 1665-ben az utólag nyomtatott F-változatú címlapot – ez jutott el pl. Zilahra és Nagybányára, valamint 1667-ben a D-változatot, hiszen 1668-ban a debreceniek jöttek Bibliáikért (ilyen variáns van ma a Debreceni Református Kollégiumi Nagykönyvtárban és Váradon.) Úgy tűnik, a variáns címlapok terjedési köre nem lépte túl az akkori erdélyi és tiszántúli református egyházkerületek határait.

A másik természetes ok az elhasználódás lehetett, amely a sokat forgatott könyveknél máskor is előfordul, csak emiatt még nem szoktak új címlapot nyomtatni. Más volt a helyzet a *Váradai Bibliával*, amelynek kitüntetett szerepe és helye volt az istentiszteleteken is. Több korabeli adat bizonyítja, hogy a *Váradai Biblia* napi használatban volt a gyülekezetekben (még a 19. század folyamán is). Bizonyára nemcsak a kolozsvári²³ két református templom szószékén volt kint állandóan egy példánya, hanem más templomokban is. Vagyis nemcsak amiatt pótolhatták utólagos nyomtatással az eredeti címlapot, mert a bekötetlen, raktáron lévő példányok címlapja elrongálódott, hanem a folyamatos használat miatt is szükség lehetett pótlásra. Azt is látjuk, hogy bevett gyakorlat volt – nyilván egy rendelkezésre álló teljes példány alapján – a címlap kézírással való pótlása.²⁴ A tanulmányozott 42 erdélyi és partiumi gyülekezeti példányból 17 A-címlapos példányt, 20 címlaptalant, 4 kézírással pótolta címlapot és 3 darab variáns-címlapot találtunk.

BÁNYAI, RÉKA – V. ECESEDY, JUDIT

The title-page variants of *Váradai Biblia* (*Várad Bible*)

Recently the authors, Réka Bányai (Marosvásárhely/Târgu Mureş, Teleki–Bolyai Könyvtár) and Judit V. Ecsedy (National Széchényi Library, Budapest) have noticed that of the numerous extant copies of the Calvinist *Váradai Biblia* there are some which bear a title-page other than the original. The printing of the *Váradai Biblia* was started by Ábrahám Szenci Kertész in Várad 1660 and finished in 1661 Kolozsvár, because of the Osman occupation of Várad. In the majority of the

²³ Sipos Gábor, *A külső templom bibliája = Korunk*, 2010, 10, 40–43.

²⁴ Uő, 42. Jelenleg kilenc kézírásos címlappal ellátott példányt ismerünk (Debrecen, Egyetemi Könyvtár 2 példány; Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet 2 példány; Teleki-Bolyai Könyvtár egy példánya, valamint a kolozsvár-alsóvárosi, kóbori, nyárádselyei és pusztakamarási református egyházközségek példányai), némelyikük kalligrafikus diszcímlap, követve az eredeti nyomtatást és díszítést.

copies checked the original title-page can be found, however the authors could identify five variant title-pages preserved in different, mostly in East-Hungarian or Transylvanian libraries.

Each of these title-page variants try to copy the original, however, a more thorough investigation reveals that neither their orthography nor their typographical characteristics are the same – each are different, differing also from one another. According to the authors the place of printing is Nagyszeben in two cases and Kolozsvár in three cases, but the printing workshop is always that of Ábrahám Szenci Kertész, or its successor the Typography of the Calvinist Church in Kolozsvár in the course of the 18th century. According to their typographical characteristics they are ranging between 1665 and 1755 – some of the title-pages are printed with the types cut by Miklós Tótfalusi Kis which were present in Kolozsvár from 1693 on. The question arises why this great number of title-page variants were printed posteriorly.

Keywords: 17th century, Várad Biblia, Tótfalusi Kis Miklós, Szenci Kertész Ábrahám, printing, Várad (Oradea, Románia), Kolozsvár (Cluj-Napoca, Románia).